

További vizsgálatok Bankó lánya körül

A Katonalány ballada kései feljegyzésű dalmát változatairól
és újabb értelmezéseiről (II. rész)

A katona álruháját öltő leányzó közkedvelt folklórmotívumát feldolgozó Katonalány balladatípus értelmezésére többen tettek kísérletet. Nem meglepő, sőt akár jellemzőnek is lenne vehető, hogy az általam ismert interpretátorok mindegyike nő. Értelmezésük nem kevés feminista felhanggal terhes. Az alábbiakban ezeket az elképzeléseket tekintem át mintegy arra is utalva, hogy ez a balladatípus – úgy tűnik – sokféle irányból megközelíthető, s szinte mindegyik alkalmas arra, hogy valamit hozzátegyen a gazdag szövetű verses szövegek jobb megértéséhez.

Maja Bošković-Stulli interpretációja egy 1965-ben írott népszerűsítő jellegű cikk keretében fogalmazódott meg.⁹⁰ Sajnos, a kitűnő horvát folklorista asszony – ismereteim szerint – a kérdéskört a rá jellemző széles nemzetközi kitekintéssel tanulmány formájában később nem dolgozta fel, cikkét azonban felvette az általa szerkesztett szóbeli irodalomról szóló tanulmányválogatásba⁹¹, ami arra vall, hogy a cikkben elmondottakat fontosnak tartotta ebben a formában is. Cikkét a kérdéssel foglalkozók azóta is hivatkozzák. Bošković-Stulli elképzelései a balladatípus kapcsán az alábbiak.

„Aki nem ismeri jól népdalainkat, s csak hősieksnek, ünnepélyesnek, harcos szelleműnek képzelel el őket, csodálkozni fog ezen a laszcivitas peremén kifejezésre jutó rafinált játékon, ezen a bizarr témán és feldolgozásmódon, ami azonban lényegében mégsem különbözik epikus népköltészetünk alapjellemezőitől, s attól a közegtől, amely hordozza. Maga a motívum a nemzetközi repertoárból jön, s hozzánk Keletről és az európai

⁹⁰ BOŠKOVIĆ-STULLI 1965.

⁹¹ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1971. 107–111.

mediterrán körből is kerülhetett, de a motívum teljes mértékben hozzáidomult a hazai közeghez, a mi körülményeinkhez, ahol mindig valakinek a seregébe kellett menni, még akkor is, ha nem volt, aki menjen. Nem zárhatók ki esetleg a valós esetek sem az ének létrejöttének kiváltó okai közül. De még fontosabb mindaz, amit ez az ének kifejez: egyrészt a patriarchális közeg harcos- és hőszemélyét, amivé biztosan néha a lányok is válni szerettek volna, a lányok, akik állandóan házukba voltak zárva (különösképpen muzulmán környezetben). Másrészt itt van a mesélésnek a már említett öröme. Harmadrészt: s ez ennek a nőalaknak irodalmi megvalósulása szempontjából a legérdekesebb: meg kell vizsgálni, hogy ez az alak hogyan formálódott: a lány magatartása, hősiessége, harcos élete hogy vezet el annak a közegnek tipikus patriarchális eszménye felé, ahol a harc a mindennapok része. Ám ez a közeg, s ez lényeges a művészi megformálás során, nem engedi meg, hogy az énekben eltűnjenek a hősnő női sajátosságai. Éppen fordítva: e sajátosságok külön kisugárzó erőként nyilatkoznak meg a pillantás, a mozdulatok, a termet által (minden változatban más-ként). Ám a hős⁹² ezeket nem fogja fel egészen, eltéveszti, elszalasztja a lányt. A lány megszökik, s kegyetlenül gúnyt űz belőle. Ezzel egyrészt kilenc év hadakozás során megőrizte szüzességét, s eleget tett a patriarchális eszmény követelményeinek, s arra a kérdésre, hogy milyen becsülettel tért haza, válaszolhatta, hogy amilyent vitt, olyannal is tért haza. Másrészt ebben talán ott van az ősrégi matriarchátus amazoni ellenszegülése is a férfinemmel szemben. Úgy lehet, ebben az ellenállásban ott vannak az éretté válás folyamatának mélylélektani nyomai is. Ám alapvető és a legfinomabb módon – bár közvetetten – sokkal jobban mégis egészen más fejeződik ki, mint a patriarchális vagy valami más eszmények: a klasszikus és még betöretlen méregzsák leányzó⁹³ gúnyt űzött a férfiből, aki nem volt képes felfogni, amit az tulajdonképpen mégis megértetni akart vele.⁹⁴

A Katonalány-problemtika általam ismert harmadik értelmezését húsz évvel később Krinka Vidaković-Petrov fogalmazta meg a jugoszláviai spányol zsidóság kultúrájáról írott monográfiája⁹⁵ egyik fejezetében. Ezt írja:

„A ballada tárgyának három kulcsfontosságú eleme van. Az első az a szituáció, melyben a leány úgy dönt, hogy álruhát ölt (az apa felváltása a

⁹² A szerző itt arra a férfira-fiatalemberre gondol, aki az álruhás leányban megsejti a nőt – férfiszerepe ellenére. (Ez a megjegyzés tőlem – J. K. – származik.)

⁹³ Maja Bošković-Stulli az eredetiben a *goropadnica* kifejezést alkalmazza, ami jelenthet *marcona nőt*, *örjögő nőt*, *indulatos nőt*, *felbőszült nőt* is, de akár *rakoncátlan lány* jelentésben is elképzelhető.

⁹⁴ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1971. 110–111.

⁹⁵ VIDAKOVIĆ-PETROV 1986.

seregben, mivel az már öreg s fiai nincsenek). A második a próbák sora (általában három), melyeken a lány sikeresen átmegy, anélkül, hogy felfedné valós identitását. A harmadik: identitásának felfedése és hazatérése. Bettelheim meseértelmezése szerint ezt a történetet úgy is fel lehetne fogni, mint a lány éretté válásának elbeszélését: az ugyanis apjával azonosulva távozik otthonról, s kiforrott (érett) személyiségként tér haza, arra készen, hogy átvegye igazi, női szerepét a családban és a társadalomban. A történet alapját az ödipális probléma képezi, amelyet a lány sikeresen meghalad. Másrészt Butor úgy véli, hogy bizonyos mesék tulajdonképpen a hős éretté válásának folyamatát írják le, ami a kezdeti korlátozások felfüggesztésében nyilatkozik meg; ennek során egész sor oppozíció jelenik meg (gyerekek–felnőttek, szegények–gazdagok, alárendeltek–fölérendeltek), létezik azonban egy oppozíció, ami megoldhatatlan, éspedig a férfi–női: »nincs rá mód, hogy a gyerek ezt meghaladja az éretté válás során, mivel az éretté válás folyamatának egyik alapvető jellemzője az, hogy a nemi különbözőség a legkifejezettebb módon jelenik meg«. A ballada tárgyának szempontjából éppen a hősnő identitásának kérdése a lényeges, az a kérdés, ami könnyen területen kívülre helyezhető és külső jelek által juttatható kifejezésre: (hamis) férfidentitást öltve a lánynak le kell vágnia *haját*, le kell szorítania *mellét* (haját sapkába rejti, mellét dolmányával szorítja le), aztán *fegyvert* kell fognia és *lovat* venni. Minden próba, amit a hősnőnek ki kell állnia, világos határt szab a férfias és a nőies között.

Jóllehet ennek a történetnek minden feldolgozása alapján véve ezt a mintát követi, bizonyos különbségek is megjelennek a verses és prózai feldolgozások vonalán, illetőleg a nyugati és keleti verziók vonatkozásában. A keleti verziók szívesebben alkalmaznak varázselemeket (ezért közelebb állnak a mesékhez), a nyugati verziók inkább a novellisztikus értelmezés felé mutatnak.⁹⁶

A Katonalány ballada általam ismert legújabb értelmezése Louise O. Vasvári magyar származású amerikai kutatónő nevéhez fűződik.⁹⁷ Vasvári transzgender-jelenségnek fogja fel a balladában bemutatott történetet, s ennek alapján elemzi. Elemzésének tárgya „az ötszáz éves hispán ballada”, a *Doncella Guerrera (A harcos leány)* spanyol szövege, melynek pontos fordítását a kérdésről írt tanulmányának magyar fordítású szövege nem közli, helyette az azonos balladatípushoz tartozó *A hajadon, ki háborúba ment* című szöveget közli, amely korábban már ismert volt a magyar olvasó

⁹⁶ Ugyanott: 133–134.

⁹⁷ VASVÁRI 2009.

számára.⁹⁸ A két ballada tárgya azonos, szövege azonban nem. Kár, hogy nem annak a szövegnek (változatnak) pontos fordítását kapjuk, melynek alapján az amerikai kutató nő elemzését végezte.

Elemzését Vasvári az alábbiakban határozza meg: „Célom az ötszáz éves hispán ballada, a *Doncella Guerrera (A harcos leány)* vizsgálatával az, hogy bemutassam, miként értheti a kortárs elméletekkel ötvözőtt, és interdiszciplináris perspektívákra nyitott középkorkutatói olvasat radikálisan másképp a múltat. Megítélésem szerint ilyen keretek között vizsgálódva a *Doncella Guerrera* horizontja jelentősen kiszélesedhet, és ezzel egyidejűleg a gazdagabb interpretáció a középkor queer olvasataihoz adhat hozzá új fejezetet.”⁹⁹

Mivel a genderelmélet, ami újabban (bizonyos körökben nálunk is) divatosná vált, s ha jól értem Vasvári dolgozatát, akkor voltaképpen ő is ennek alapján kívánja adni a Katonalány ballada új olvasatát, érdemes lesz néhány fogalmat megvilágítani, hogy azoknak alapján kíséreljük meg megérteni az új értelmezést. A fogalmak közül alapvető maga a *gender* terminus, amelyet a dolgozat szerint *társadalmi nem*-ként kell érteni, ami nem feltétlenül esik egybe a *biológiai nem*, vagyis a *szex* fogalmával. Ebből az következik, hogy egy lány biológiai nemével (nő volta) ellentétben válhat, hogy „meghatározott ideig más életet éljen”, vagyis önként alakíthatja a másik nem (férfi) szerepkörét. Mint Vasvári idézi az egyik szerzőt, „a gender nem stabil identitás”, s „nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a testhez”, hanem inkább genderszerepek alakítását jelenti, ami természetesen nem azonos az ilyen szerepet alakító személy biológiai nemével, illetőleg az azzal kapcsolatban egyezményesen kialakult sztereotip szerepkörrel. A *transzgenderizmus* a *társadalmi nemváltást* jelenti, amelynek során a férfi társadalmi nemét felvállaló (adott esetben női biológiai nemű személynek) egy sor férfilétre jellemző „hangzó és verbális öltözék” jellegű és testbeszéd jellegű szerepet kell alakítania. A szerep része a férfiretorika is, továbbá a járás, beszéd, ülés, evés, öltözködés, mozgás stb. férfias módja.

A fentebb – röviden – összefoglalt alapvetésből kiindulva elemzi Vasvári a spanyol románcot (*Doncella Guerrera*), s mutatja ki az ennek megfelelő szövegrészleteket. Elemzéséből következik, hogy ennek a Katonalány-változatnak „játékosan transzgender voltát” állapítja meg. Ezt a megközelítő és elemző eljárást érdemes lesz rávetíteni a 16. századi magyar széphistóriára (a Bankó lányáról szólóra) és a dolgozatomban – más szempontok alapján elemzett – két kései dalmát Katonalány-változatra (az otokira és a hvarira),

⁹⁸ SIMOR (ford.) 1996. 67–68. (A hajadon, ki háborúba ment).

⁹⁹ VASVÁRI 2009. 29.

mintegy azt vizsgálva, hogy a transzgender-viselkedésmód szövegszerűen is megállapítható-e, vagyis lehet-e így is elemezni ezt a balladatípust. Széphistóriánkban a férfi társadalmi nemre, de női genderre jellemző „testbeszéd”-adatok is szépen kimutathatók a szövegben. A vén Bankó helyében katonának bevonuló legkisebb lányát a szöveg így jellemzi:

*Kilenc hajadon szép lánya nekie vala,
Mely között ifabbik a legszebbik vala,
De járása neki firfi módra vala¹⁰⁰*

Az apja helyett katonának bevonuló leány azonban tudta, hogy a férfi társadalmi nem alakításához nem elegendő a férfimódra való járás, ezért apjának így szólt: „*borotváltasd hajamot*” (hisz a férfiak nem hordanak hosszú hajat, mint a lányok), „*huszármódra mostan csináltasd ruhámot*”, „*én-velem adjad te jó lovaidot*”, valamint: „*és velem bocsássad sok jó szolgálidot*”. A királyt azonban nem győzte meg az alakítás bemutatott testbeszéd jellegű és ruházkodás jellegű férfigender módja, még a jó lovak és a szolgálk serege sem. Lány voltát a nem elég tökéletesen alakított testbeszéd árulta el:

*Te szép tekintésed leány módra vagyon,
Te járásod neked firfi módra vagyon,¹⁰¹*

A király próbák sorát rendelte el, hogy a férfiszerepet játszó leány igazi biológiai neme kiderüljön, mivel a férfira jellemző társadalmi nem alakítása gyanút keltett benne. A próbák fényes teljesítése után azonban a katonatársak ezt jelentették:

*Mindnyájan vitézek királyhoz menének,
Felséges királynak ingyen felelének:
Nem leány ez vitéz, hanem kurvafia,
Mert minket meggyőze az vín Bankó fia.¹⁰²*

A széphistória végén az álöltözetű leány a jól ismert testbeszéddel, két keblének megmutatásával felfedte valós női mivoltát, s egyben ideiglenes transzgender voltát is demonstrálta.

A két dalmát Katonalány-változatban szinte szó szerint megismétlődik a magyar széphistória férfigender-alkító hősnőjének jellemző testbeszéde,

¹⁰⁰ DÉZSI (közz.) 1930. 174.

¹⁰¹ Ugyanott.

¹⁰² Ugyanott: 176.

aminek alapján a katonai parancsnok gyanút fog, s az idegen dalia valódi nemét (biológiai nemét) kísérli meg felderíteni próbák által:

*Muškega si hoda i govora,
a ženskega stida i pogleda!*¹⁰³

Magyarul:

*Férfileptű vagy, s férfibeszédű,
De asszonyos néztű és szemérmű.*¹⁰⁴

Lehetséges másik magyar változata:

*Lépted, szavad férfimódra vagyon,
De leányos nézted és szemérméd!*¹⁰⁵

A férfiszerep alakításában Manduka leányzó mindkét dalmát változatban apjától (férfiraj jellemző) patkolt lábravalót kért, s ugyancsak mindkettőben vékony alsóruhát, hogy mellét leszorítsa vele. Az egyik változat férfiruhát is emleget, de egyikben sincs szó hajának levágásáról vagy leborotválásáról. Mindkét változatban ott sorakoznak a próbák is, melyeket a férfiszerepet játszó transzgender leányzó fényesen teljesít.

Manduka leányzó transzgender voltának elemzése kapcsán az otoki változat különösképpen fontos szövegrészekkel szolgál. Ez az a változat, melyet följebb a rituális nevetés kapcsán részletesen idéztem és elemeztem. Lássuk hát, ennek az értelmezésnek kapcsán mivel szolgál ez a párját ritkítóan fontos szöveg.

A férfigender alakításában Manduka jól teljesít mindaddig, míg testbeszédének azokról az elemeiről van szó, melyeket (férfiszerepének alakításában) a maga akaratából koordinál és kontrollál. A férfileptűség kellő fegyellemmel és gyakorlattal kellőképpen kivitelezhető, nem úgy azonban a lányos és szemérmes tekintet-pillantás eltitkolása. Ez az a mozzanata Manduka természetes (nem alakított) testbeszédének, amely árulójává válik, ennek alapján fog gyanút az ifjú Andrijica. Az a szöveg szerint egyszer rá is kacsintott a lányra, de az akkor még nem zökkent ki szerepéből, s úgy csinált, mintha nem törődne vele. Az otoki dalmát változat az álta-

¹⁰³ DELORKO 1969. 48.

¹⁰⁴ Saját fordítás.

¹⁰⁵ Ugyanaz.

lam ismert egyetlen délszláv Katonalány-változat, melyben a következetesen eljátszott testbeszéd-szerep – egy pillanatra – több esetben is csorbát szenved, majdnem a hősnő biológiai nemének idő előtti felfedésével jár. A Neretva-torkolat mocsárvilágának népi énekese olyan pontos szövegplédával szolgál, amilyenre csak vágyakozhatnak a genderelmélet korifeusai. Lássuk ezt a szövegplédát:

*Svi se umeću stinom i kamenon,
samo neće neznana delija,
nego sjedi kao cura mlada.*¹⁰⁶

Magyarul:

*Valahányan követ s sziklát dobtak,
Ámde nem az idegen dalia,
Hanem leült, mint ifjú leányka.*¹⁰⁷

A másik példa:

*Svi ulaze u nove dućane
i kupuju lulu i duhana,
samo neće Manduka djevojka,
nego sjedi kao cura mlada.*¹⁰⁸

Magyarul:

*Új boltokhoz menten elindultak,
Pipát vettek meg dohányt is hozzá,
Csak nem indult Manduka leányzó,
Hanem leült, mint ifjú leányka.*¹⁰⁹

Tehát: a Manduka által koordinált és kontrollált saját testbeszéd, vagyis a férfias járásmód, a férfikacsintás figyelmen kívül hagyása, a leszorított keblek stb. a férfitra jellemző attitűdöt hitették el a katonatársakkal – a parancsnok Andrijica kivételével, aki már a lányos nézőmód miatt is gyanút

¹⁰⁶ BOŠKOVIĆ-STULLI (priređ.) 1987. 104.

¹⁰⁷ Saját fordítás. A teljes ének fordítása a Függelékben.

¹⁰⁸ BOŠKOVIĆ-STULLI (priređ.) 1987. 105.

92 ¹⁰⁹ Lásd a 107. jegyzetet.

fogott. Mint feljebb mondtam, a lányos nézés és szemérem adottság, azt a tulajdonos nem tudja befolyásolni. Ezzel szemben az ülés módjának van férfira jellemző és leányos változata is. Az idézett epikusének-változatban ifjú leánykára jellemző módon ült le a marcona harcost alakító álruhás leányzó, vagyis az addig kontrollált testbeszéde egy pillanatra megváltozott, s alakított szerepével ellentétes jelentést hordozó attitűdbe csapott át. Hogy ezt a pillanatot miként értelmezte Andrijica hangos hahotázása, azt főntebb már kifejtettem.

Tanulmányában egy helyütt azt írja Vasvári, hogy a történet a heteroszexuális rend visszaállításával végződik, miután a genderhatárok visszarendeződnek, majd felteszi a kérdést: Vagy mégsem? Úgy tűnik, erre a választ nem kapjuk meg, mivel tanulmányában másutt ez olvasható: A „harcoslány»-történetekben a hősnő először kap egy lehetőséget arra, hogy meghatározott ideig más életet éljen, mielőtt önszántából visszatérne kijelölt szerepébe.”

Úgy tűnik, a Vasvári dolgozatában bemutatott és meghatározott genderszemléletű fogalomrendszer alapján a Katonalány balladatípus szövegváltozatainak néhány rétege valóban jól elemezhető, ami mindenképpen újat jelenthet a problematika interpretációjában, de nem vagyok biztos abban, hogy ennek alapján többet tudunk meg annál, amit a fentebbiekben bemutatott két korábbi értelmezés (Maja Bošković-Stulli és Krinka Vidaković-Petrov elképzelése) kínál. Vajon a még betöretlen méregzsák leányzó gúnyt űző ágyék- és kebelbemutató produkciója (főleg az általam ismert horvát változatokban) és az ezzel záródó történet balladai bemutatása, amely végül is a patriarchális rendbe való kényszerű (?) visszailleszkedés zárómozanatát sugallja, szükségessé teszi-e annak az elméleti nehéztüzérségnek a felvonultatását, amelyet Bošković-Stulli és Vidaković-Petrov dolgozatában csak megsejthetünk, Vasvári dolgozatában pedig felsorolva láthatunk? Nem valószínű.

Irodalom

BAJZA József

1934 „Bankó lányának” nyugatmagyarországi horvát változata. *Irodalomtörténet* 23(1934) 9–20.

1936 Még egyszer „Bankó lánya”. *Irodalomtörténet* 25(1936) 82–85.

BARÁT Erzsébet–SÁNDOR Klára (szerk.)

2009 *A nő és női(es)ség sztereotípiái*. Nyelv, ideológia, média 2. Szeged

BARUH, Kalmi

1933 Španske romanse bosanskih Jevreja. In: *BARUH 1952. 183–204.*

1952 *Eseji i članci iz španske književnosti*. Sarajevo

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1965 Pjesma o prurušenoj djevojci. In: *BOŠKOVIĆ-STULLI (priređ.) 1971. 107–111.*

2005 *Od bugarštice do svakidašnjice*. Zagreb

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja (priređila)

1964 *Narodne epske pjesme II*. (Pet stoljeća hrvatske književnosti). Zagreb

1971 *Usmena književnost*. Izbor studija i ogleda. Zagreb

1987 *U kralja od Norina*. Priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve. Priređila uz suradnju Zorice Rajković. Metković–Opuzen

DAVID, Andraš

1977 *Mostovi uzajamnosti*. Poglavlja o jugoslovensko–mađarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad

DELORKO, Olinko

1969 *Ljuba Ivanova*. Hrvatske starinske narodne pjesme sakupljene u naše dane u Dalmaciji. Zapisao i uredio Olinko Delorko. Split

DÉZSI Lajos (közéteszi)

1930 *Régi Magyar Költők Tára 8. kötet, XVI. századbéli magyar költők művei 7. kötet*. Budapest

FARAGÓ József (válogatta)

1995 *Népballadák*. (A Magyar Költészet Kincsestára 35.) Budapest

HORVAT, Ivan

1979 Narodna balada o djevojci vojniku. *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj* 3. 60–71.

HORVÁTH Iván

1977 Széphistória – népballada. *Életünk* 1977. No 1–2. 66–72.

JUNG Károly

2008 *Sokarcú néphagyomány*. További magyar és egybevető magyar folklorisztikai tanulmányok. Újvidék

KALLÓS Zoltán

1970 *Balladák könyve*. Élő hazai magyar népballadák. Kallós Zoltán gyűjtése Szabó T. Attila gondozásában. Bukarest

- KURELAC, Fran
 1871 *Jačke ili narodne pesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i železnoj na Ugrih*. Skupio Fran Kurelac. Zagreb
- LAMI István
 2001 *Erdő, erdő, sötét erdő*. Magyarországi szlovák népballadák és szokásdalok. Miskolc
- MARGALITS Ede (szerk.)
 1898 *Horvát–magyar és magyar–horvát zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira*. Budapest
- ORTUTAY Gyula–KRÍZA Ildikó
 1968 *Magyar népballadák*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Ortutay Gyula, válogatta és jegyzetekkel ellátta Kríza Ildikó. Budapest
- PÁVEL Ágoston
 1913 A Bankó lányáról szóló széphistória délszláv forrásai. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 37(1913) 104–112.
- PAVLOVIĆ-SAMUROVIĆ, Ljiljana
 1974 Motiv devojke-ratnika u španskom Romanseru i u našoj narodnoj poeziji. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 1974. No 4. Sveska I. 255–269.
- PROP, Vladimir
 1986 Ritualni smeh u folkloru. *Književna kritika* 17(1986) No 6. 129–151.
- PROPP, Vlagyimir Ja.
 1988 A rituális nevetés a folklórban. *Létünk* 18(1988) No 2. 223–248.
- SIMOR András (ford.)
 1996 *A szerelmes és a halál*. Száz régi spanyol románc. Budapest
- STOLL Béla (összeállította)
 2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Második javított és bővített kiadás. Budapest
- SZEGEDY Rezső
 1913 A „Béla király és Bankó lánya” forrása. *Budapesti Szemle* 153(1913) 404–422.
- SZÉLL Farkas
 1884 Egy XVI. századi codex históriás énekei. *Századok* 18(1884) I. 580–593., II. 662–679.
- VARGYAS Lajos
 1960 Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban. Katonalány. *Ethnographia* 71(1960) No 2–3. 223–236.
 1976 *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest

VASVÁRI, Louise O.

2009 A Doncella Guerrera „queer” olvasata. In: *BARÁT-SÁNDOR* (szerk.) 29–52.

VIDAKOVIĆ-PETROV, Krinka

1986 *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu, XVI–XX. vek.* Sarajevo

Egy mai Vidovinka sajtófotója a tavaly decemberi szerb bulvárlapokból. A felvételen képi eszközökkel ugyanaz a testbeszéd fogalmazódik meg, amelyet a Kurelac gyűjtötte Katonalány-változatban a szóbeli irodalom nyelvi eszközökkel fejezett ki. „Mert a nő örök!” – tehetnének hozzá egy mai magyar reklámszlogen szavaival

Függelék

Ebben a Függelékben öt horvát Katonalány-változatot közlünk magyar fordításban. Valamennyi Dalmáciában került feljegyzésre, s közülük a 4. számú kivételével magyar fordításban még nem jelent meg egy sem. A 4. számút Szegedy Rezső fordította, s lassan egy évszázada jelent meg Szegedy egyik tanulmányában eldugva. (Adatai: *Budapesti Szemle*, Tom 153. [1913] 413–415.) A másik négyet magam fordítottam, a tartalmi hűség mellett messzemenően szem előtt tartva a formai hűséget

is. A változatok eredeti szövegének adatai a következők: 1. Cím nélkül megjelent: KURELAC 1871. 187–188. No 483. A magyar változatban a hősnő Vidovinka nevét emeltük ki címként, több változat példája alapján. 2. Megjelent *Manduka djevojka u carevoj vojsci* címmel: BOŠKOVIĆ-STULLI (priređ.) 1987. 102–105. 3. Megjelent: DELORKO 1969. 47–51. No 39. *Kasno ju je otkrio kao djevojku* címmel. 4. Közli BOGIŠIĆ, Valtazar: Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Biograd, 1878. 261–264. No 96. Címe: *Kako Neimana kći Dizdar-age izmijeni oca iduć' na carevu vojsku, i kako otkri careviću Muju, i za njime otide u Novome gradu*. Szegedy Rezső a hosszú címet fordításában leegyszerűsítette a két főszereplőre, s fordításában is igen nagy szabadsággal járt el. 5. Megjelent: *Nasamarila ga* címmel: DELORKO 1969. 73–74. No 65.

(J. K.)

[Vidovinka]

*Ifjú király elrendelte
Vén' s ifjúnak hadra kelni,
És annak az atyának is,
Kinek kilenc leánya volt:
Legöregebb Rozalínka,
Legifjabb meg Vidovinka.
Az öreg meg félt is nagyon,
Mihez kezdjen, hová legyen?
A legifjabb így szólt hozzá,
Szép fiatal Vidovinka:
Ne se féljen öreg atyám,
Majd én fogom felváltani.
Vegyen lovat, mókusszőrűt,
Szabjon posztót katonásra.
Lovat vesz az öreg néki,
Posztót szabja katonásra.
Lóra pattan Vidovinka,
Katonás a ruha rajta.
Midőn elért a táborba,
Ifjú király egyre nézi,
Csodálkozik, egyre nézi,
Majd így szól az ifjú király:
Hej, katonák, mindannyian,
Ti is ide, kapitányok,*

Egy hős vagyon miközöttünk,
Minden lánynál szépségesebb,
Vezessük el Újvásárra,
Hogy meglássuk, vajon lány-e?
Elkerüli-e a selymet,
Puskát, lőport fog-e venni?
A leányzó bölcsen döntött,
Bölcsen döntött, s gúnyolódott,
Mert a selymet elkerülte,
Puskát vett, meg lőport hozzá.
Vezessük el a Dunára,
Általússza-e a Dunát?
Ifjú király Duna partján,
A leány meg a közepén,
Ifjú király a közepén,
A leány meg másik partján.
Kitakarta selymes keblét,
Megmutatta lány-ágyékát:
Nézd meg, nézd meg, ifjú király,
Ez vagyok én, egy leányzó.
Várjál, várjál, te leányka,
Te leszel az én szerelmem.
Nem akarom, nem akarom,
Elég most már a próbákból.

Manduka leányzó a császár seregében

Írt az úrnok a sík Cetináról,
Összeírta a dicmói ifjakat.
Jaj de szűköl a vén Sztipurina:
Minden házban felírtak egyet,
De éntőlem nincs egyetlenegy sem.
Dübtől szűköl és könnyeit ontja.
Öreg véli, senki sem hallgatja,
De hallgatta Manduka leányzó,
Majd atyjához e szavakkal szólott:
Édesatyám, számlálatlan kincsem,
Miért szűkölsz, s könnyeidet ontod,
Mondd, miféle gondjaid gyötörnek,
Kedveseid jutottak eszedbe?

*Igazat mondj, kedves édesatyám,
Igazat mondj, az Úr úgy segéljen!
Mért kérdezel, kedves lányom nékem,
Mért kérdezel, az igazat mondom.
Írt az írnok a sík Cetináról,
Összeírta a dicmói ifjakat,
De éntőlem egyetlenegyét sem.
Édesatyám, számlálatlan kincsem,
Ne szűköljél, könnyeid ne ontsad,
Új boltokba legott elinduljál,
Vegyél nékem patkolt lábravalót,
És végy nékem férfióltözéket,
És még olyan vékony alsóruhát,
Mellem azzal hogy leszoríthassam.
Magam megyek császár seregébe,
Őt szolgálni kilenc esztendőig,
Tizedikből még négy hónapokig.
Hej, Manduka, kedves lányom nékem,
Egy hétig sem maradnál meg ottan,
Leányságod rögtön felismernék.
De az öreg nem tehetett semmit,
El is ment ő legott új boltokba
Vett lányának patkolt lábravalót,
Azután meg férfióltözéket,
Meg még hozzá vékony alsóruhát
Fehér mellét hogy leszoríthassa.
A vénember midőn hazatérült,
Lánya hozzá meg imígyen szólott:
Édesatyám, számlálatlan kincsem,
Menjél le az alsó pincéinkbe,
Nyergeljél fel egy lovat énnékem.
Midőn atyja lovát felnyergelte,
Manduka lány így szólott hozzája:
Igazat mondj, kedves édesatyám,
Úgy tűnik-e, hogy én férfi lennék,
Vagy pedig, hogy fiatal leányzó?
Jól megnézte atyja háromízben,
Majd lányához imígyen beszéllett:
Férfléptű vagy, s férfibeszedű,
De asszonyos néztű és szemérmű.*

Manda elment széles mezőn által,
Énekszóval, lovát táncoltatva.
Odaért a császár seregébe,
Ott volt aztán álló esztendeig,
Majd ott maradt még egy esztendeig,
Ám nem tudta kiismerni senki.
Multa előtt kilenc esztendőknél,
Megpróbálta ifjú Andrijica,
Jobb szemével csak úgy rákacsintott,
Manda ezzel törődött meg nem is.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Levelet írt az édesanyjának:
Halljál engem, öreg édesanyám,
Velem van egy idegen dalia,
Férfléptű és férfibeszedű,
De asszonyos néztű és szemérmű.
Adj tanácsot, öreg édesanyám,
Hogy tudná őt a hős kiismerni.
Andrijának így válaszolt anyja:
András fiam, én kedves gyermekem,
Sík mezőre menj a katonákkal,
Parancsold meg a katonaságnak,
Vállból követ hogy hajigálnának.
Hogy ezt hallja ifjú Andrijica,
Sík mezőre ment a katonákkal,
Elrendelte minden katonának,
Vállból követ hajítsanak sorban.
Valahányan követ s sziklát dobtak,
Ámde nem az idegen dalia,
Hanem leült, mint ifjú leányka.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Felnevetett nagy habotaszóval.
Hogy ezt látta Manduka leányzó,
A nevetés eszébe juttatta:
Vállból követ azonnal hajított.
Ahogy könnyen így elhajította,
Mindenkinél messzibb hajította.
A követ hogy hevesen felkapta,
El is pattant az alsóruhája.
El is fordult az ifjú leányzó,

Összehúzta az alsóruháját,
Meg ne lássa fehér mellét néki.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Levelet írt az édesanyjának:
Halljál engem, öreg édesanyám,
Adj tanácsot, tanáccsal s tudással,
Velem van egy idegen dalia,
Adj tanácsot, tudással s tanáccsal,
Hogy tudnám őt magam kiismerni?
Andrijának így válaszolt anyja:
András fiam, én kedves gyermekem,
A sereggel menj a hűs Dunára,
Parancsold meg a katonaságnak,
Hogy ússzanak a hideg Dunában.
Hogy ezt hallja ifjú Andrijica,
Hűs Dunára ment a katonákkal,
Mind a hősök Dunát általúszták,
Csak nem indult Manduka leányzó.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
A leányra legény ránevetett.
Hogy ezt látta Manduka leányzó,
A nevetés eszébe juttatta:
A lobogót jobb kezébe fogta,
Háromízben Dunát általúsztá,
Háromszor is, mind a két irányban,
A zászlóval az ő jobb kezében.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Levelet írt az édesanyjának:
Héj, te szegény, öreg édesanyám,
Miért nem tudsz te jó tanácsot adni,
Velem van egy idegen dalia,
Itt az idő, hogy hazautazzon,
Adj tanácsot, öreg édesanyám,
Hogy tudná őt a hős kiismerni?
András fiam, én kedves gyermekem,
Katonáid ha hazabocsátod,
Hogyha a lány mégis férfi lenne,
Pipát vesz majd, meg dohányt is hozzá,
Hogyha mégis ő leányzó lenne,
Kelmét vesz majd, selyemből s pamutból.

*Hogy ezt hallja ifjú Andrijica,
Katonáit mind elbocsátotta.
Új boltokhoz menten elindultak,
Pipát vettek meg dohányt is hozzá,
Csak nem indult Manduka leányzó,
Hanem leült, mint ifjú leányka.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Felnevetett nagy habotázással.
Hogy ezt látta Manduka leányzó,
Nevetése eszébe juttatta:
Pipát, s dohányt vett ő is azonnal,
S rá is gyújtott, mint a férfiember.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Katonáit mind elbocsátotta.
Hazaindult mind palotájába,
A lány mellé kilenc kísérot is,
Hogy útközben semmi baj ne érje.
Hogy kísérvék a fekete hegyig.
Mikor értek fekete hegyekhez,
Manduka meg így beszélt hozzájuk:
Térjetek meg, kilenc kísérom,
Mondjátok meg a parancsolónak,
Hogy ő nem a lányok széptevője,
Hanem inkább morlák birkapásztor.
Hogy elmondták parancsolójuknak,
Nagyot csapott kézzel a térdére,
Majd ettől a könnyen mért csapástól
Kiszakadt a háromszoros posztó,
Posztó alatt a húsa is vérzett.*

Későn jött rá leány voltára

*Panaszkodott az öreg Ogrlic:
„Írt az írnok a sík Cetináról,
Összeírta a dicmói ifjakat,
Minden házból föl is írtak egyet,
De énnálam egyet sem találtak.
Hogyha lenne kilenc fiam nékem,
Mind odadnám császár seregébe,
Hogy szolgálják kilenc esztendeig!”*

Így szólt hozzá fiatal leánya:
„Édesatyám, számlálatlan kincsem,
Új boltokba legott elinduljál,
Vegyél nékem patkolt lábravalót,
És vegyél még vékony alsórubát,
Keblem vele hogy leszoríthassam!”
Midőn atyja hazaért a boltból,
Manduka már felkészült az útra.
„Édesatyám, számlálatlan kincsem,
Bárki látna, férfinak mondana,
Nem gondolna ifjú leányzónak!”
Atyja így szólt, halkán válaszolva:
„Lépted, szavad férfimódra legyen,
De leányos nézted és szemérmed!”
Manda elment széles mezőn által,
Énekszóval, lovát táncoltatva,
Odaért a császár seregébe,
Ott is maradt álló esztendeig,
Aztán megint még egy esztendeig,
Ámde senki át nem látott rajta.
Midőn múlna a kilenc esztendő,
Mebékíti ifjú kapitánya,
Kinek neve Zefir Andrijica,
Az meg térdén levelet írt éppen,
A címzettje öreg szülőanyja:
„Kedves szülöm, öreg édesanyám,
Egy katonám, idegen dalia,
Lépte, szava férfimódra legyen,
De leányos nézte és szemérme.”
Így válaszolt András édesanyja:
„Andrijica, kedves fiam nékem,
Parancsold meg minden katonádnak,
Vállból követ hajtsanak sorban.
Majd elvállik, férfi-e valóban!”
Összejöttek mind a zöld mezőben,
Vállból követ hajítottak sorban.
Mind a hősök követ hajigáltak,
Ámde nem így Manduka leányzó.
Földről aztán menten talpra ugrott,
Majd egy követ vállból elhajított,

*Amint aztán úgy elhajította,
El is pattant az alsóruhája.
Ámde Monde legott meg is fordult,
Hogy ne lássák két kibomló keblét.
András pedig levelet írt újra:
„Kedves szülöm, öreg édesanyám,
Ismét kérlek, adj tanácsot nékem,
Hogy ismerjem fel benne a leányzót!?”
Így válaszolt András édesanyja:
„Menjete el a Duna vizére,
Parancsold meg minden katonádnak,
Ússzanak a Duna vizén által,
Majd elvállik, férfi-é valóban!”
El is mentek a Duna vizére,
Minden hős a Dunát általúsztta,
Ámde nem így Manduka leányzó,
A hős ekkor, menten ránevetett.
Midőn látta Manduka leányzó,
Földről ismét menten talpra ugrott,
És egy zászlót jobb kezébe fogva
Háromszor is Dunát általúsztta,
Háromszor is, mind a két irányban.
András pedig levelet írt újra:
„Mivel nékem nem adsz több tanácsot,
Itt az idő, hogy el kell majd válni,
S én nem tudom, ki ez a dalia!”
A fiának így felelt meg anyja:
„Hogyha indulsz, haza, udvarodba,
Ejtsed útba mind az új boltokat,
Hogyha a lány mégis férfi lenne,
Pipát vesz majd, meg hozzá dohányt is,
Hogyha mégis ő leányzó lenne,
Kelmét vesz majd, selyemből, pamutból.”
Új boltokhoz midőn odaértek,
Pipát vettek, meg dohányt is hozzá,
Csak Manduka nem vásárolt semmit.
Sétálgatott az új boltok előtt,
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Mandukára ismét ránevetett.
Midőn látta mindezt a leányzó,*

*Elindult az új boltokba térni,
Pipát venni, meg dobányt is hozzá,
Majd rágyújtott, mint a férfiember.
Mikor eljött az elválás ideje,
András rendelt illő kíséretet,
Kilenc embert a fekete hegyekig.
Mikor értek a fekete hegyekhez,
Így szólt nekik Manduka leányzó:
„Ti még máma vissza fogtok térni,
Uratokhoz, a hős kapitányhoz,
Azt fogjátok néki elmondani,
Nem igazi lányok széptevője,
Hanem inkább ő egy ürüpasztor,
Ha nem tudott engem kiismerni,
Kilenc hosszú esztendőkön által.”
A kíséret mindezt el nem hitte.
Midőn látta Manduka leányzó,
Hogy azok is mind kételkednének,
Akkor nekik feltárta két keblét.
Midőn azok a keblét meglátták,
Valahányan hosszan csodálkoztak.
Midőn aztán mégis visszatértek,
Az urukhoz a hős kapitányhoz,
El is mondták néki szépen sorban,
Hogy az mégsem az a hős dalia,
Hanem éppen egy ifjú leányzó.
Hogy ezt hallá az ifjú kapitány,
Oly akkorát csapott a térdére,
Hogy a térdén kiszakadt a posztó,
Alatta meg lábát felsértette.
A csapathoz e szavakkal fordult:
„Visszahozni fiatal leányzót!”
De a leány így szólt a csapathoz:
„Nem voltam még kilencesztendős sem,
Már megkért az Iván Karlovics!”*

Nejmána és Mujo

Megy levélke kies Boszniába
Szép Stambulból, szultán városából,
Megy Novóba vén Dizdar-agához:
„Jöjj a hadba, öreg Dizdar-aga!”
Mikor Dizdar a levélkét kapja,
Elokvassa s szeme könnybe lábad,
Kérdi atyját lánya, szép Nejmána:
„Mért búsulsz így, öreg édes apa?
Hiszen máskor, levelet ha kaptál,
Nem könnyeztél, nem is búslakodtál!”
„Hagyj magamra, drága jó leányom!
Hadba szólít hatalmas szultánom;
Mevénültem, dzsamjába se' járok,
Nagy Istenünk' csak itthon imádom;
Hogy menjek hát hadba-háborúba?”
Szép Nejmána éd's apjához szóla:
„Csak ne búsulj, öreg édes apa!
Vitézmódra csináltasd rubáim,
Mint Novóban szép spahikon látni;
Lovat is adj, tüzes harczi ménet,
És mellém add rabom' Dilavérem';
Tehelyetted én megyek a hadba!”
Szép leányát Dizdar meghallgatta:
Rubát szabot vitézmódra, szépet,
Adat néki tüzes harczi ménet;
Küldi véle rabját, Dilavérjét.
Megy a lányka szultán táborába,
És az úton így szól rabjának:
„Már ne szólíts Nejmána-leánynak,
Hanem szólíts Nejman-spahijának!”
Hadakozik kilencz teljes évig,
Hadban társi hős vitéznek nézik;
De mikor már tizedike múlik,
Gyanakodik szultán fia: Mujo.
S jó atyjához ily szavakkal fordul:
„Jó vitézünk, szép Nejmán spahija,
Azt hinném biz', utovégre lányka:
Arcza síma, tiszta mint leányé.”

S ád az apa fiának tanácsot:
„Mujo fiam, adok jó tanácsot,
Menjetek ki harmatos mezőre
S hajítsatok vállatokról követ!
Ha a spahi csakugyan leányka,
Vállról követ messze nem hajíthat.”
Mefogadja Mujo a tanácsot:
Mennek reggel harmatos mezőre
S hajítanak hős vállukról követ:
Szép Nejmánát Isten megsegíti:
Első köve nem röpül biz' messze,
Másodika legmesszebbre esik;
Kőhajtása nem lőn árulója.
És az apa ada új tanácsot:
„Mujo fiam, adok új tanácsot:
Tüszötökről oldjátok le kardtok!
Ha a spahi csakugyan leányka,
Kardnak öve léssen árulója.”
Vagyon esze a ravasz leánynak:
Kardnak öve nem lett árulója:
Csípőcsatton lóga éles kardja,
Ily kardot vőn, mikor jöve hadba,
Kardkötés hogy el ne árulhassa.
Mit se tud meg szultán fia, Mujo
És csak újból fordul éds apjához:
„Édes apa, adj újra tanácsot,
Hogy tudjam meg, hős-e vagy leányka?”
És az apa ada új tanácsot:
„Csak ne búsulj, édes jó gyermekem,
Hanem vezesd a meleg fürdőbe,
Fürdőházban vetkőzödve szépen,
Árulója testformája léssen;
Igy meglátod, hős-e vagy leányka.”
Mefogadja Mujo a tanácsot:
Megy Nejmannel a fürdőbe;
Szép Nejmánát Isten megsegíti;
Vagyon esze a ravasz leánynak:
Parancsolja nyomba' szolgájának:
„Halljad rabom, Istenben testvérem!
Eddig bajban jó segítség voltál;

*Most segíts meg, most leszek csak bajban!
Mikor megyünk a meleg fürdőbe,
Álljon ott a hírek gyors vivője
És kiáltson ott a leventékre:
„Hol van, hol van jó Nejmán spahija?
Hadd siessen Novo városába,
Mert haldoklik édes apja, anyja;
Gonosz gyaurok felgyujtják a házát,
Felprédálják kincses kamaráját,
Szép szerelmét hurczolják rabságra!”
Ily szót hallva szép Nejman spahija,
Jó pánczélját nyomba' lecsatolja
S búcsúszóval így szólítja társit;
„Halljátok csak, kenyeres bajtársim!
Néktek hagyom hármas pánczélíngem,
Néktek hagyom sok szép aranygombom',
Kell sietnem Novo városába,
Hogy szerelmem, ha lehet, megmentsem,
Hogy ne legyen gyaur vitéznek rabja.”
Szól Nejmána s paripáját kérve,
Pattan nyomba jó lova nyergébe;
Elkiséri sok aga, spahija,
Elkiséri Mujo szultánfia;
Lova ugrik a Drina vizébe.
Mikor juta már a túlsó partra,
Átkiált még a szultán fiának:
„Drága lelkem, Mujo szultánfia,
Sztíved tán ha énrám vágyakoza,
Násznépeddel jőjj el értem nyomba;
Nem vagyok hős, nem vagyok spahija,
Hanem lánya vén Dizdar agának.”
Szavát hallja Mujo szultánfia:
Küldi népét, kéri Dizdar lányát,
Feleségül veszi szép Nejmánát.*

Lóvá tette

*Rabul ejtett jó Senjanin Ivo,
Egy daliát, egy még ismeretlent,
Egyre nézte, mert lányt sejtett benne,
Ezért Ivo azt mondta anyjának:
Férfileptű, meg férfi beszédű,
De asszonyos mosoly' s nevetése,
Belehalok, öreg édesanyám!
Így szólt hozzá öreg édesanyja:
Ne siráncozz, Ivo, édes fiam,
Majd megtanít a te édesanyád,
Hogy fogod a lánykát kifigyelni.
Ahol, fiam, puska és kender van,
Hogyha ő az: egy ifjú leányzó,
Rá sem fog az a puskára nézni,
Ő a kendert fogja választani.
A daliát midőn odavitte,
Hol puskákat meg kendert árultak,
A lányka a puskát választotta,
A kenderre rá sem hederített.
Azt beszélte a fiatal Ivo:
Istenemre, anyám, meg is halok,
Érte meg én, a szép daliáért!
Ámde így szólt Ivo édesanyja:
Ne siráncozz, Ivo, ifjú gyerek,
Majd megtanít a te édesanyád,
Lányt becsapni, hogy észre se vette,
Vezesd el a hidegvíz-forráshoz,
Hogyha ő az: egy ifjú leányzó,
A forrástól meg fog ő ijedni,
Ha dalia ő, az ismeretlen,
Könnyen fog a vízben általmenni.
A daliát midőn odavitte,
A leányzó átgázolt a vízben,
Meg sem ijedt ő bizony a víztől,
A kebléből mellét kibontotta,
Így szólt hozzá, nyomorult Ivánhoz:
Nagyobb az én mellem a keblemben,
Mint két narancs ott a te kertedben!
Egykoron volt, most meg emlegették.*